

Türk İş Sisteminin Evrimi: The Evolution of Turkish Makro Kurumsal Business System: A Macro Bir İnceleme (*) Institutional Review

Onur Dirlik (**)

Özet

Bu çalışmanın amacı son yıllarda popülerliği artan makro kurumsal kuram çalışmalarının sunduğu kavramsal çerçeve ile, spesifik olarak ulusal iş sistemleri yaklaşımından hareketle Türk iş sisteminin yapısal özelliklerini tanımlamaktır. Çalışmada Türk iş sistemi dönemsel olarak anlatılmıştır. Çalışma esasen devlete bağımlı iş sistemi özellikleri taşıdığı bilinen Türkiye’de, devletin piyasa üzerindeki etkisinin ve piyasadaki kurumsal aktörlerin tepkilerinin tarihsel olarak nasıl farklılaştığını anlatmaktadır.

Anahtar kelimeler: Türk iş sistemi, makro kurumsal kuram, ulusal iş sistemleri, Türkiye

Abstract

This study aims to describe structural characteristics of the Turkish business system under a conceptual framework presented by the macro-institutional theory, which has gained increasing popularity in recent years. The study is specifically based on the national business systems approach. In the study, the Turkish business system was explained cyclically. The study explains how the effect of the state on the market, and the reactions of the institutional actors in the market in Turkey, which is known to carry state-dependent business system characteristics vary historically.

Keywords: Turkish business system, macro institutional theory, national business systems, Turkey

(*) Bu çalışma yazarın doktora tezinden üretilmiştir.

(**) Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, 26400, Eskişehir. onur@ogu.edu.tr

Giriş

Makro kurumsal kuram yazınında son yıllarda yapılan çalışmalarda küresel etkiler ile yayılan uygulamaların farklı bağlamlarda nasıl bir biçim alacağı yoğun bir gündem oluşturmaktadır. Özellikle kapitalist ekonomik ilişkilerin sirayet ettiği toplumsal bağlamlarda aldığı farklı formlar, araştırmacılar tarafından ilginç bir araştırma konusu olarak görülmüştür. Kapitalizmin çeşitlenmesi olarak tanımlanan bu alan, yayılan uygulamaları ülke örnekleri üzerinden açıklamaktadır. Bu çalışmalar, toplumsal bağlamın tarihsel örüntülerle yarattığı kendine özgü kurumların, o bağlamdaki kapitalist ilişkileri farklılaştırdığı temel varsayımına dayanmaktadır. Gelinen noktada, küresel düzeydeki yayılımların küresel ve ulusal düzeydeki etkilerinin incelenmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır. Bu kapsamda kullanılan en yaygın kuramsal yaklaşımlardan birisi de ulusal iş sistemleri yaklaşımıdır (Pezeshkan, Smith, Fainshmidt ve Sedeh, 2016). Nispeten yeni olan bu yaklaşımın ulusal düzeyde gerçekleşen örgütsel ve ekonomik faaliyetlerin bağlama özgü yanlarını açıklamak için iyi bir kavramsal çerçeve sunduğunu söylemek mümkündür. İş sistemleri yazını özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin iş sistemlerinin anlaşılması, tanımlanması ve değişimlerin incelenmesinin kuramın gelişmesi için önemli olduğunu savunmakta, bu durum alandaki araştırmacılar tarafından sıkça vurgulanmaktadır (Morgan ve Whitley, 2012; Hotho, 2014; Rana ve Morgan, 2015). Yazarlara göre farklı iş sistemlerinin tanımlanması yoluyla oluşturulan kümülatif bilgi ile birlikte ancak iş sistemleri yaklaşımının kuramsal bütünlüğünü geliştirmek mümkündür.

Bu sebeple Türkiye'deki iş sisteminde mevcut durumunun tanımlanması, nasıl bir yapıya kavuşacağını izlenmesi, iş sisteminin çeşitli düzeylerdeki (küresel, ulusal) farklı baskı ve etkilere nasıl tepkiler verdiğinin keşfedilmesine yönelik çalışmaların yapılması hem Türkiye'deki örgütsel meseleleri anlamak hem de bu alanda yapılan çalışmalara katkıda bulunmak için önemlidir. Türkiye'deki makroekonomik koşulların tarihsel köklerine yönelik olarak sınırlı sayıda çeşitli çalışmalar bulunmakla birlikte, dağınık olan bu bilgiyi toparlayan ve iş sistemini tanımlayan örgüt çalışmalarına pek rastlanmamaktadır. Bu anlamda çalışma Türkiye'deki iş sisteminin tanımlanması ile birlikte hem ulusal iş sistemleri yaklaşımları kuramına hem de Türkiye üzerine yapılacak olan çalışmalara katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Türkiye'deki egemen aktörün devlet olması ve Türkiye'nin iş sisteminin devlete bağımlı iş sistemi olarak tanımlanması, çalışmada devletin etkisinin odak

nokta olarak alınmasının temel nedenini oluşturmaktadır. Bu kapsamda, alan yazında iş sistemleri yaklaşımının kurucusu Whitley (1999) tarafından tanımlanan boyutlar üzerinden dönemler halinde devletin piyasa üzerindeki etkisi (devletin gücü ve riski paylaşma isteği, ara kurumlara karşı tutumu, piyasayı düzenleme derecesi) ile finansal sistem (piyasaların kredili veya serbest piyasa sistemine dayalı olması) incelenmiştir. Ancak iş sistemleri yaklaşımında kullanılan bu boyutlar Türkiye’de yaşanan değişimi açıklarken tek başına yeterli görünmemektedir. Bu amaçla dönemsel olarak Türkiye üzerinde etkili küresel oyuncular ve devletin küresel hareketlere karşı tepkisi de yapılan tanımlamalara dahil edilmiştir. Bu sayede iş sistemleri yaklaşımına yönelik olarak, ülkelerinin piyasaları biçimlenirken ulus ötesi uzantıları açıklamada yeterince dinamik bir kavramsal çerçeve sunamaması ve ulus içerisinde kalmasına yönelik olarak yapılan eleştiriler az da olsa giderilmeye çalışılmıştır. Bu durum çalışmanın özgün değerini artıran diğer bir unsur olarak ifade edilebilir. Bu amaçla çalışmanın ilk bölümünde önce örgütsel dünyaya küresel etkiler ile ilgili tartışmalar, daha sonra ise farklılığın kaynağı olarak ulusal meselelerin yine örgütler üzerindeki etkisine yönelik yazın tartışılacaktır. İkinci bölümde Türkiye bağlamının dönemsel olarak küresel etkiler ve ülke içi dinamikler ile birlikte tasviri yapılmaya çalışılacaktır.

Örgütlerin Dünyasına Makro Kurumsal Açıklamalar

Eşbiçimlilik Kaynağı Olarak Küresel Kapitalizm

Makro kurumsal kuram alanında yapılan örgüt çalışmalarında küreselleşme ve kapitalizmin örgütlerin dünyasına etkisi yoğun bir gündem oluşturmaktadır. Kaba bir sınıflandırma yapılırsa, küreselleşme sonucu tüm dünyada kaçınılmaz bir şekilde benzer örgütlenmelerin var olacağını savunan *yakınsamacı* çalışmaların, bu alandaki ilk grubu oluşturduğu söylenebilir. Bu çalışmalarda, özellikle II. Dünya Savaşı’ndan sonra pek çok ülkenin Amerika’daki başarılı örgütlenme modellerine öykünmesi ve Fordist üretim sisteminin dünya genelinde kabul görmesi, *yakınsamanın* izlenebildiği ilk dönemler olarak anlatılmaktadır (Haake, 2002). Kapitalizmi tarihsel açıdan değerlendiren çalışmalar, teknolojik gelişmede ve ekonomi alanında başarılı olan ülkelerin diğerlerine göre bu konular açısından hiyerarşik olarak üstte olduğunu ve bu ülkelerin dünya genelinde kabul gören örgütlenme modellerine yön verdiklerini ortaya koymaktadır. Örneğin, 1990’lı yılların başında Japon firmalarının başarıları ve Japonya’nın küresel kapitalist sistemde daha güçlü bir yer edinmesi, Japon tipi örgütlenme modellerinin yayılmasını sağlamıştır (Smith ve Meiskins, 1995).

Teknik verimlilik arayışının, Fordist üretim sistemi gibi iş modellerinin yayılması üzerinden aktarılan yakınsama durumlarının tek gerekçesi olmadığı, çeşitli kurumsal mekanizmaların da bu süreçte etkili olduğu yönündeki tespitler ilgi çekicidir. Djelic (2001), Avrupa'daki örgütlenme modellerinin o dönemde ABD tarafından gerçekleştirilen Marshall yardımları ile biçimlendirildiğini ifade etmektedir. Örgütlerin dünya genelindeki yayılımını ve çeşitlenmesini sosyolojik bir bakış açısıyla inceleyen Meyer ve Bromley (2013), küresel düzeyde ortak olan 'bilimcilik', 'gelişmiş insan hakları talepleri', 'bireyin öneminin artması' ve 'benzer eğitim süreçleri' gibi kültürel rasyonalizasyon unsurları ile 'mesleki uzmanlaşma alanları', 'uluslararası düzeydeki kanun ve uygulamalar' ve 'ortak finansal sistemler' gibi çevresel rasyonalizasyon süreçlerini, dünya genelinde örgütlerin hem nasıl daha karmaşık yapılar haline geldiğini hem de nasıl daha benzer olduklarını açıklarken kullanmışlardır. Yakınsama odaklı bu çalışmalarda, uluslararası sermaye gruplarına ait küresel firmaların geliştirdikleri ISO, BIS gibi standartların yaygınlaştırılmasının (Geppert, Matten ve Williams, 2002), danışmanlık firmalarının ve eğitim kurumlarının batı tarzı kapitalist iş modelleri ile desteklenmiş uygulamaların sürekli olarak önünü açmasının (Morgan, 2001) dünya genelinde örgütlerin öykünmecî ve normatif biçimde benzeşmesine neden olduğu açıklanmaktadır.

Yakınsama çalışmalarının ortak noktası, benzeşmenin kaçınılmaz olduğu vurgusunun yüksek olmasıdır. Örneğin, Türkiye'de uygulanan politikaların küresel düzeydeki politikaları takip ediyor olması (Eraydın, 2004); yeni kamu işletmeciliği adı altında devlette yaşanan dönüşümün, küresel düzeyde görülen 'devlette küçülme' eğilimini yansıtan kamudaki en iyi uygulamanın transferi gibi görünmesi (Göymen, 2010), geç kapitalistleşen Türkiye'nin kamudaki örgütlenme modeli açısından batılı ileri kapitalist ülkelere yakınsadığını düşündürebilir. Liberal politikaların etkisinin yüksek olduğu gelişmekte olan ülkelerdeki gibi Türkiye'de de 1990 sonrasında devletin yalnızca politikalarında değil, örgütlenme yapısında da bir değişim gerçekleşmiştir (Özer, 2005). Küresel gelişmelerin dışında kalamayan Türk kamu bürokrasisi, özellikle ekonomik alanda yaşanan sorunlar nedeniyle, ekonomik örgütlenme mekanizmalarında idari reformlar yaparak önemli yapısal değişikliklere gitmiştir (Kalağan, 2010). Devletteki bu dönüşüm çabasının ne derece etkili olduğu, Türkiye gibi köklü devlet geleneği bulunan bir ülkede merkezin, ülkenin ekonomik örgütlenmesi üzerindeki etkisinin düzeyini ne derece azalttığı, yanıtlanmayı bekleyen sorulardır.

Farklılığın Kaynağı Olarak Ulusların Etkisi

Son dönemde makro kurumsal kuram literatüründe, Türkiye gibi bağlamlarda küresel etkilerle yayılım gösteren uygulamaların ve örgütlenme biçimlerinin, bağlamın özgünlüğünden doğan farklılaşmaları beraberinde getirebileceğini; küresel dalgalarla gelen dönüşümlerin/değişimlerin mümkün ya da kolay olmayacağını açıklayan çalışmalar dikkati çekmektedir. *Iraksamacılar* olarak tanımlanan bu grubun temel iddialarından biri, ulusların kapitalizm ve küreselleşme ile birlikte tek tip bir modele doğru benzeşmeyeceği (yakınsamayacağı); aksine toplumlara özgü özelliklerin örgütlenme biçimleri üzerinde önemli etkileri olacağı ve ülkeler arasında farklılıklar gösteren kurumsal etkilerin sonucu olarak değişik örgütlenme biçimlerinin ortaya çıkacağı yönündedir (Orru, Hamilton ve Biggart, 1991; Whitley, 1992a, 1992b). Bu çalışmaların diğer bir iddiası ise her ülkenin politik-ekonomik geçmişi, tarihi, kültürü ve gelenekleri gibi unsurların, oluşturdukları örüntülerle o topluma özgü, benzeri olmayan bir dinamik yaratmasıdır. Örneğin, Avrupa'da farklı ülkelerdeki örgütlenme modellerini inceleyen Aix isimli çalışma grubu, bu ülkelerin kendi politik-ekonomik sistemi içinde, tarih, gelenekler ve kültürle şekillenen özgünlüklerin örgütlenme yapısını belirleyen önemli dinamikler olduğunu göstermişlerdir (Maurice vd., 1982'den aktaran Selekler-Gökşen, 2007). Bu çalışmalarda ortaya konan 'toplumsal etki', küreselleşme ile birlikte yayılan kapitalizme vurgu yapan yakınsamacı çalışmalara makro kurumsal kuram alanında verilen ilk cevaplardan biri olarak kabul edilebilir.

Yazında kapitalizmin, farklı tarihe ve coğrafyaya sahip toplumlarda farklı formlar alacağını savunan, genel olarak *kapitalizmin çeşitliliği* olarak adlandırılan bu çalışmalara önemli katkı sunan yaklaşımlardan biri, Whitley tarafından geliştirilen *ulusal iş sistemi* yaklaşımıdır. Whitley'nin temel savı (1999), kapitalizmin tüm dünyada tek bir biçimi olmadığı ve ülkeden ülkeye farklılaşan iş sistemlerinin olduğudur. Örneğin, Amerika'da *rekabetçi yönetsel kapitalizm*, İngiltere'de *bireyci kapitalizm*, Almanya'da ise *işbirliğine dayalı yönetsel kapitalizm* vardır (Whitley, 1999: 6). Whitley'e göre (1991), farklı ülkelerdeki farklı iş sistemlerini açıklarken, baskın sosyal kurumların mevcut karakteristiklerini ve toplumsal gelişmenin tarihsel örüntülerini ilişkilendirmek gerekmektedir. Örneğin, İngiltere'deki firmaları anlamak için bu ülkedeki finansal kurumları anlamak gerekirken, Doğu Asya toplumlarında yakın zamanda yaşanan endüstrileşme oranındaki artışı anlamak için de bu toplumlarda endüstri öncesi dönemde uygulanan politikaların ve sosyal yapıların anlaşılması önemlidir. Her bağlam için farklı kurumlar veya kurumsal

aktörler o bağlamın anlaşılmasında anahtar konumda olabilir. Ulus devletlerin farklı tarihsel süreçleri içinde oluşan farklı bağlamsal örüntüler iş sistemlerini de farklılaştırır. O toplumdaki ekonomik örgütsel faaliyetleri anlamak için iş sisteminin özelliklerini bilmek önemlidir. İş sistemleri yaklaşımı ile yapılan analizler yalnızca farklı kurumsal bağlamlarda ortaya çıkan farklı kurumsal yapıları açıklamakla kalmaz, aynı zamanda örgütlerin içinde buldukları kurumsal bağlamdaki akıbetlerinin ve ömürlerinin ne olacağı konusunda da bizlere ipuçları verir (Whitley, 1991).

Whitley altı tip iş sisteminin tanımlanabileceğini belirtmektedir (1999: 41). İş sistemlerinden birincisi iş sistemindeki yaygın örgüt yapısının küçük firmalar olduğu, rekabetin bu işletmeler arasında yaşandığı, genel koordinasyon derecesinin sınırlı olduğu *bölünmüş iş sistemleridir*. İstihdam ilişkileri kısa süre için kurulmakta ve performans düzeyinin tek değerlendirme kriteri olduğu harici bir işgücü pazarından yararlanılmaktadır. Bu iş sisteminde firmaların sahiplik yapısı tek elde toplanmıştır ve dikey ve yatay bütünleşme derecesi düşüktür; finansal kontrol kendi içlerinde gerçekleşmektedir; iş ortakları arasında risk paylaşımı düşüktür; çalışanlar spesifik uzmanlık becerileri düzeyinde görece söz hakkına sahiptirler; devlet veya banka gibi finansal kurumlar risk paylaşmazlar; devletin piyasa düzenleme eğilimi düşüktür; aracı kurumlar etkin değildir. Hong-Kong bu tür iş sistemine örnektir.

İkinci iş sistemi tipi, baskın örgüt yapısının küçük firmalar olduğu; firmalararası bütünleşmenin ve işbirliğinin yoğun olduğu *eşgüdümlü endüstriyel bölge iş sistemleridir*. Üretim zincirinde sektöre dayalı işbirliği daha fazla söz konusudur. Firmaların sahiplik yapısı genellikle tek elde veya belirli bir grubun elinde toplanmıştır; çalışanın sorumluluğu, özellikle yenilik yapma ve işin performansına yönelik konularda yüksektir. İtalya bu tür iş sistemine örnektir.

Üçüncü tip iş sistemi, baskın örgüt formunun büyük firmalar olduğu, ancak firmalararası ortaklığın ve işbirliğinin düşük olduğu *parçalı iş sistemidir*. Anglo-Sakson ülkelerde sık görülen iş sistemidir. Gerek üretim zinciri hattı boyunca gerekse sektörler arasında bütünleşmenin görüldüğü; işçi ve işverenin karşılıklı bağımlılığı ve işbirliğinin görece düşük olduğu; aynı şekilde firmalar arası bağlılık ve güvenin de düşük olduğu iş sistemleridir.

Dördüncü tip iş sistemi, görece büyük örgütlerin işbirliğinin, sahipliğe dayalı eşgüdümünün baskın olduğu *eşgüdümlü veya işbirliğine dayalı iş sistemidir*. Bu iş sistemleri ortaklaşa örgütlenme ve sektörler arası işbirliği özelliği gösterir; an-

çak, sektörler arası ilişkisiz çeşitlenme ve teknolojik entegrasyon girişimleri daha kısıtlıdır. Firmalar çeşitlenmeye gitmeyip belirli endüstrilerde faaliyet göstermeyi tercih etmektedir; işçi-işveren arasındaki karşılıklı bağımlılık ve uzmanlaşmış işgücüne güven yüksektir. Bu tip iş sisteminin örneklerine Avrupa ülkelerinde rastlamak mümkündür.

Son iki tip iş sistemi ise sahiplik kontrolünün, firma büyüklüğü ve firmalar arası işbirliği derecesinin daha fazla belirleyici olduğu, devletin iş sistemlerinin örgütlenmesindeki etkisinin daha yüksek olduğu, *devlete bağımlı* ve *devlet eşgüdümlü* iş sistemleridir. Devlet eşgüdümlü iş sistemlerinde ortaklaşa sahiplik yapısını görmek mümkündür; sektör içi ve sektörler arası işbirliği, işçi-işverenin karşılıklı bağımlılığı ve işçiye güven yüksektir. Japonya bu tür iş sistemleri için iyi bir örnektir.

Devlete bağımlı iş sistemleri ise, benzer forma sahip büyük firmalar ve bu firmaların üretim zinciri ve başka sektörlerdeki ekonomik faaliyetlerinin bütünleşmesinin baskın olduğu iş sistemidir. Bu tür iş sistemleri sahiplik yapısı örüntülerinde farklılaşmaktadırlar; bu tür ekonomilerde firmaların doğrudan kontrolüne sahip olanlar ailelerdir; devlet bu aileleri teşvik ve ödeneklerle büyümeleri için desteklemektedir. Bu ekonomilerde devlet, ekonomik gelişmeyi ve firmaların davranışlarını biçimlendiren temel aktördür. Güney Kore'de bulunan *şabol* tipi örgütlenme yapıları bu iş sistemine örnektir.

Türkiye'nin devlete bağımlı iş sistemi özellikleri taşıdığı bilinmektedir (Öniş, 1998; Buğra, 1994; Berkman ve Özen, 2007). Ancak devlet politikalarında yaşanan değişimle birlikte devlet eşgüdümlü iş sistemine doğru bir kayma olup olmadığı tartışılmaktadır (Şahin, 2005; Özçelik, Toktaş ve Sargut, 2007). Her iki durumda da Türkiye'deki iş sisteminde devlet ana kurumdur. Türkiye'de devlet sadece özel sektörü destekleyen bir aktör olmakla kalmayıp bazı durumlarda piyasa oluşturma rolü de üstlenmektedir (Buğra, 2007); verdiği teşviklerle arzu ettiği alanlara sermaye guruplarından yakın olduğu girişimcileri yönlendirerek yatırım yapma görevi verdiği bilinmektedir.

Farklı iş sistemlerinin oluşumu ve yeniden üretilmesinde etkili çok sayıda kurum mevcuttur. Whitley (1999), kurumsal bağlamda iş sistemini yapılandıran anahtar kurumları dört temel alanda tanımlamıştır (bkz. Tablo 1).

Tablo 1. İş Sistemlerini Yapılandıran Anahtar Kurumsal Özellikler

Devlet
Devletin gücü ve riski özel sektörle paylaşmaya isteği
Devletin ara kurumlara karşı tutumu
Piyasayı düzenleme derecesi
Finansal Sistem
Serbest piyasa temelli veya kredi temelli
Beceri geliştirme ve kontrol sistemleri
Kamusal eğitim sisteminin ve devlet-çalışan-sendika işbirliğinin gücü
Bağımsız sendikaların gücü
Uzmanlığa dayalı emek örgütlenmesinin gücü
Müzakerelerin merkezi olma durumu
Güven ve yetki ilişkileri
Güven ilişkilerini yöneten resmi kurumların güvenilirliği
Paternalist yetki ilişkilerinin baskınlığı
Yetki ilişkilerini yöneten toplumsal normların önemi

Kaynak: Whitley (1999), s.48.

Whitley (1999) devletin rolü, finans ve eğitim sistemi özellikleri ve toplumdaki güven ve yetke ilişkileri ile ulusal bağlamda yaygın olan ekonomik örgütlenme biçimi (örneğin firmaların sahiplik yapısının durumu, yatay veya dikey bütünleşme dereceleri) arasında bir bağ olduğunu ve bu boyutların iş sistemlerini biçimlendirici unsurlar olduğunu savunmaktadır. *Devletin gücü ve riski özel sektörle paylaşma derecesi* o iş sisteminin önemli bir kurumsal belirleyicisidir. Bazı durumlarda devlet, yatırım yapmaya ve özel sektörle risk paylaşmaya gönüllü olurken bazı durumlarda ise bu tür yatırımlar için ne gönüllüdür ne de böyle bir yeteneğe sahiptir. Örneğin Anglo-Sakson ülkelerde devlet riski tamamen özel sektöre verirken, Japonya'da bazı alanlarda kısmen risk paylaşımına girmekte, Güney Kore'de ise güçlü bir şekilde yatırımlar yapmakta ve riski özel sektörle paylaşarak piyasayı şekillendirmektedir.

Devletin bireyler, firmalar ve kendi ekseni etrafındaki diğer ilişkilerde ara kurumlara verdiği önem ve destek, kurumsal bağlamın önemli değişkenlerindedir. Burada kastedilen, devletin piyasa üzerinde kendisi dışında etki etmesi olası düzenleyici kurumlara olan yaklaşımıdır. Bazı iş sistemlerinde bu durum desteklenirken özellikle merkezîyetçi yapıya sahip devletlerin olduğu toplumlarda ara kurumların sınırlı etkiye sahip olması beklenir.

Son olarak, devletin doğrudan veya dolaylı olarak piyasaya müdahalesi ve piyasanın sınırlarını çizmesi, giriş çıkış engelleri ve ekonomik aktörler arasındaki hareketliliği düzenleme derecesi de kurumsal bağlamın en önemli yapılandırıcı unsuru olan devletin iş sistemlerini etkileme düzeyini anlamada başvurulan özelliklerdendir (s.48).

Whitley'nin (1999) tanımladığı şekliyle *devlete bağımlı iş sisteminde* devletin kontrol gücü ve kalkınmadaki rolü yüksektir; sektörler veya firmalar arası düzenlemeleri yapan ara kurumların bu iş sistemlerinde gücü düşük olmakta, devlet bu tür kurumlara gönüllü olmamaktadır. Çünkü devlet piyasayı belirleyendir; paternalist bir otoriteye sahiptir, bu otorite karşısında güçlü gruplar bulunamaz; iş çevresini düzenleyen de yine devlettir. Bu tür iş sistemlerinde devletin ara kurumlara sınırlı bir hareket alanı tanınması söz konusudur. Bu tür iş sistemlerinde son dönemde devlette gerçekleşmesi istenen yapısal dönüşümün hedeflenen düzeyde olması için iş sisteminde belirli düzeyde değişimin yaşanması gerekmektedir.

İş sistemlerini tanımlamada kullanılan finansal sistemde asıl belirleyici olan, sermayenin akışının ve ulaşılabilirliğinin hangi süreçlerle sağlandığıdır. Bu bağlamda finansal sistemi serbest piyasa temelli ve kredi temelli olmak üzere iki şekliyle tanımlamak mümkündür. Serbest piyasa temelli sistemlerde sermayenin hareketi ve dağıtımı daha geniştir, fon sahipleri portföylerindeki fonların ikinci ve üçüncü kişilere akışını gerçekleştirebilir. Bu nedenle tek bir firmanın sorumluluğunu duymak yerine fon akışını piyasa boyunca dağıtabilirler. Bu durum beraberinde güçlü piyasa kontrol mekanizmasının gelişmesini sağlar. Sahiplik haklarından doğan ayrıcalıklar kolaylıkla el değiştirebilir. Kredi temelli finansal sistemde ise zayıf, çabuk nakde dönüştürülemeyen sığ bir sermayenin varlığından söz etmek mümkündür. Bu tür finansal sistemlerde baskın kurumlar ya büyük bankalardır (Almanya'da olduğu gibi) ya da devlet tarafından güdümlenen uzun süreli kredi veren ticari bankaların oluşturduğu gruplardır (Fransa ve Japonya'da olduğu gibi). Farklı kurumsal bağlamları tanımlamada anlamlı bir açıklayıcılığa sahip olan bu iki tip finansal sistem arasındaki farklılık, iş sistemlerini belirlemede oldukça işlevseldir (Whitley, 1999: 49-50). Devlete bağımlı iş sistemlerinde devletin kendisinin ve finansal sisteminin anlaşılması özellikle önemlidir.

İş sistemlerini ulusal olarak sınırlandırarak tanımlamanın dört temel nedeninden bahsedilebilir. Birincisi, devlet temelli hukuk sisteminin varlığı kapitalist ekonomilerdeki özel mülkiyet haklarını belirleyen temel kurumdur. Bu nedenle devlet belirleyici unsurdur. İkincisi devletin topluma ait hakların korunması

ve sürdürülmesindeki rolüdür. Üçüncüsü, pazar ekonomilerinde devletin çıkar grupları arasındaki rekabetin ve işbirliğin yönetilmesindeki rolüdür. Dördüncü olarak ise iş sistemleri için anahtar derecede öneme sahip olan finansal sistemler ve kontrol sistemlerinin düzenlenmesinde devletin anahtar bir role sahip olmasıdır (Whitley, 2007). Tüm bunlara rağmen İtalya ve Almanya'da olduğu gibi ulus altı bölgeler veya ulusal sınırları aşan bölgesel çeşitlenmeler de görülebilir (Whitley, 2005). Sonuçta iş sistemleri yaklaşımı her ne kadar küresel kapitalizmin etkilerini inkâr etmese de belirleyici olanın ulusun kendisi olduğunu savunmakta, özellikle Türkiye gibi devletin ana aktör olduğu bağlamlarda ulusal iş sistemlerinde değişimin çok zor ve uzun vadeli olacağını ya da mümkün olmadığını iddia etmektedir.

Kapitalizmin yayılım gösterdiği bağlam ile birlikte çeşitleneceği, farklı ekonomilerde farklı sonuçlar doğuracağı argümanı Türkiye pratiğinde dışarıdan alınan örgütlenme modellerinin/uygulamalarının farklılaşacağı ipucunu bize vermektedir. Bu yaklaşıma paralel olarak küresel etkiler sonucu devlette yaşanan dönüşümün içselleştirilemeyeceği; iş sisteminin buna izin vermeyeceği, istenilen düzeyde âdemi merkezîyetçi karar mekanizmalarını geliştiremeyeceği sonuçları da çıkarılabilir. Iraksamacı bir kavramsal çerçeve açıklayıcı birtakım argümanlar sunsa da tıpkı yakınsamacıların bağlamı bütünüyle göz ardı etmesi gibi bu yaklaşım da küresel aktörlerin gücünü göz ardı etmekte ve özellikle değişimi açıklama konusunda kısıtlı kalmaktadır. Bu sebeple bu çalışmada devletin etkisini takip edebilmek için iş sistemlerinin kavramsal çerçevesi ile birlikte küresel etkiler de ele alınacaktır.

Türkiye'deki Kurumsal Bağlam: Farklı Dönemlerde Ulusal İş Sisteminin Özellikleri

Türkiye'de çeşitli aktörlerin toplumsal ve siyasal süreçleri etkilemeleri ve bu süreçlerden etkilenmelerinde ekonomik unsurların dışında rol oynayan başka unsurlar da vardır. Dönüşüm süreçlerinde bu roller yeni biçimler alabilir veya daha fazla önem kazanabilir. Ekonomik aktörler tercihlerini o anki ulusal ve uluslararası kısıtlamalar doğrultusunda yapsalar da, ülkenin geçmişinden gelen mirasın da tavırlarını şekillendirmedeki etkisi büyüktür. Türkiye'de kurumsal bağlamın temel aktörünün devlet olduğu düşünülürse, kapitalist ilişkilerin kurumsal ortamlara yansımaları siyasetin rolünden bağımsız bir şekilde düşünülemez (Buğra ve Savaşkan, 2014). Örgütler toplumsal aktörlerin düzenleyici, normatif ve bilişsel baskılarıyla şekillenen bir kurumsal çevre ile kuşatılmışlardır (DiMaggio ve

Powell, 1983) ve bu çevrede bir yandan rekabet üstünlüğü sağlayabilmek için verimli davranmaya, bir yandan da meşruiyet kazanmaya çalışmaktadırlar (Meyer ve Rowan, 1977). Çoğu zaman sosyal baskılarla verimlilik kaygıları çelişir; ancak örgütler bu baskıya, dengeyi kurabilecekleri çeşitli tepkilerle karşılık verirler (Oliver, 1991). Örgütleri ve tepkilerini anlamak için, içinde yerleşik oldukları kurumsal çevrenin anlaşılması gereklidir; zira kurumların oluşmasında ve şekillenmesinde kurumsal çevrelerindeki dönemsel bazı kırılma noktaları önemlidir.

Türkiye’de yaşanan kapitalistleşme sürecini devletçilik-liberalizm veya ithal ikameci sanayileşme-ihracata yönelik sanayileşme ikilemleri üzerinden, başka bir ifade ile 1980 öncesi ve sonrası gibi tariflerle dönemselleştirmek, tarihsel koşullardaki kurumsal özellikleri yansıtmaya açısından anlamlı olabilir (Türkay, 2009). Türkiye’de iş sistemleri ile yapılan çalışmalardan bazıları iş sistemini bu şekilde dönemselleştirmeyi uygun bulmuştur. Ancak bu çalışmada, Öniş ve Şenses’in (2009) ‘küresel dinamikler’ ile ‘ülke içi koalisyonları’ bir arada ele aldıkları ve Türkiye’nin iktisadi gelişmesinde ana dönemeçleri tarif ettikleri dönemselleştirmenin daha uygun olduğu düşünülmüştür. Özellikle 2000 sonrası gündeme gelen düzenleyici devlet çalışmaları (Gündoğdu, 2009) bu dönemleştirme tercihinde etkilidir. Çünkü 1980 sonrası serbestleşme hareketleri iş sisteminde kritik bir nokta olmakla birlikte tek başına 2000 sonrası uygulamalarını ele alacak bir dönemselleştirmeye imkân vermemekte, 1980 sonrası dönemi tek bir bütün gibi düşünmenin bu çalışma açısından doğru olmayacağını göstermektedir. Bu sebeple çalışmada, alan yazında da kabul gören dört tarihsel evre 1923-1950, 1950-1980, 1980-2001 ve 2001 ve sonrası olarak belirlenmiştir.

Makro kurumsal bakış açısında, ulusların bazı kritik kurumlarının olduğu ve bu kurumların karşılıklı etkileşimle, zaman içerisinde birbirine kurumsal ve sosyal anlamda bağımlı olarak geliştiği vurgulanır (Thelen, 1999). Kurumlar ağırlıklı olarak toplumsal düzeyde tasarlanmış yapılardır; bu nedenle ekonomik aktiviteleri ve diğer kurumlarla ilişkileri topluma yerleşiktir ve bağlama özgüdür. Karşılıklı etkileşimleri tarihten taşınan etkilerle şekillenir ve bu etkilere var oldukları süre boyunca maruz kalırlar (Hotho, 2009). Kurumlar kendilerinden sonra ortaya çıkan kurum ve mekanizmaları etkiledikleri için geçmiş tecrübeler önem taşır. Bu nedenle toplumsal yapının önemli aktörleri olan kurumların bugünkü durumu hakkında fikir sahibi olabilmek için tarihsel olarak yaratılan ve etkisine maruz kalınan birikimin nasıl oluştuğunun anlaşılması önemlidir (Campbell, 2004). Aşağıda Türkiye’deki iş sisteminin ana aktörü olan devletin güçlü merkezî konumunu doğuran tarihsel koşullar, benimsenen dönemleştirme ışığında aktarılmıştır.

Birinci Evre: Devletçilik, Ekonomide İlk Gelişmeler

Türkiye Cumhuriyeti kuruluş aşamasında bürokrasisini Osmanlı bürokrasinin siyasal düzlemi üzerine inşa etmiştir. Osmanlı'da yönetim sistemi rasyonelleşmemiş ve kurumsallaşamamış yarı feodal, monarşiye dayalı bir sistemdir. Böyle bir kurumsal bağlam sivil inisiyatifin, dolayısıyla girişimci sınıfın oluşmasını sağlayan şartlarının gerçekleşmesini engellemiştir (Mardin, 1999). Cumhuriyetin kuruluş döneminde bu nedenle ekonomik ilişkileri geliştirecek, öncülük yapacak ulusal bir girişimci sınıfı yoktur (Kalağan, 2010). Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren devlet, ülke ekonomisinin kalkınmasını ve sanayileşme sürecini kendisi yürütmüştür. Piyasanın ihtiyaç duyduğu kaynağın sağlanması ve koordine edilmesi, kurulan kamu işletmeleri ve kamu bankaları aracılığı ile gerçekleştirilmiştir. 1930'lu yıllarda çıkarılan yasalarla belirgin birer örgütsel biçim alan İktisadi Devlet Teşekkülleri, uzun süre sektörlere hammadde sağlayarak ülkenin ekonomik kalkınmasında en kritik rolü üstlenmiştir (Buğra, 1994, Öniş, 1998). Bu dönemden itibaren yoğun bir sanayileşme politikası izlenmiştir. İktisadi Devlet Teşekkülleri uzun süre kalkınma politikalarının devletin denetimi altında gerçekleşmesini sağlayan araçlar olmuş, özellikle imalat sektöründe istihdam büyük oranda bu kurumlar tarafından sağlanmıştır (Buğra, 2003).

Bu dönemlerde özel sektörün nispeten gelişmesi ve yeni meslek gruplarının ortaya çıkmaya başlaması devlet memurluğunda yüksek kademelerde bulunanların gelir dağılımında ve sosyal statülerinde değişmelere yol açınca kamudan özel sektöre doğru yönetici transferi başlamıştır (Tunçay, vd., 2007). İktisadi Devlet Teşekküllerinin ve kamu bankalarının ekonomideki kritik konumu, özel sektörü oluşturan girişimcilerin de devlet memuru kökenli olması, devlet ile özel sektör arasında yakınlığa neden olmuştur (Özcan ve Çokgezen, 2003). 1931-1950 yılları arasındaki girişimciler büyük oranda eskiden devlet memuru olan veya devletin işletmelerinde çalışmış kişilerdir; bu dönemde devlet, en büyük karar alıcı olmayı sürdürerek ve işletmecilik deneyimlerini aktararak özel sektörün oluşumunda inisiyatif elinde tutmuştur (Buğra, 1994). Türkiye'de özel sektörün oluşumunda önemli bir yeri olan memur kökenli girişimciler, ülkenin belli bir döneminde devletin ekonomik örgütlerin ortaya çıkışındaki rolünün önemli temsilcileridir. Bu dönem, siyasi ilişkilerin özel sermayenin oluşumunda çok önemli rol oynadığı ve özel sektörde yapılan yatırımların, büyük oranda, iş dünyasında faaliyet gösteren devlet adamları tarafından gerçekleştirildiği bir dönemdir (Berkman ve Özen, 2007). Bu, devlet ile toplum arasında kendine özgü bir ilişki biçiminin oluşmaya başladığı ilk dönemdir (Dişbudak, 2008).

Bu dönemin sonlarına doğru özellikle soğuk savaşın da etkisiyle Türkiye Marshall Yardımlarından en fazla yararlanan ülkeler arasında olmuştur (Öniş ve Şenses, 2009). Geliştirilen teşvik sistemi sayesinde devlet ile girişimci sınıf arasındaki ilişki pekişmiştir. Demokrat Parti, teşvikleri zengin toprak sahipleri ve iş adamları lehine kullanma eğilimi gösteren bir siyaset izlemiştir (Duman, 2007). Bu dönemde devlete yaklaşılarak diğer kurumlarla rekabet etme, devlet kaynaklarından ihaleler ile yararlanma, düşük faizli kredi veya kamu iktisadi teşekküllerinden ara mal sağlama gibi faaliyetler, bir süre sonra bağlama özgü bir ekonomik ilişki biçimine dönüşmüş ve bu ilişki biçimi iş sisteminde kurumsallaşmıştır. Bu durum devletin merkezîyetçi yapısını besleyen, kararları elinden bırakmasını engelleyen ve kendisini ulusal düzeydeki tüm ekonomik ilişkileri denetleyen bir aygıt olarak tanımlanmasına neden olan koşulların oluşmasına yol açmıştır. Dışarıdan gelecek uygulamalar veya politikalar karşısında direnç yaratması olası bir merkezî yapıyı besleyen kurumsal bağlam, bu ilk evrede şekillenmeye başlamıştır.

İkinci Evre: İthal İkameci Sanayileşme Dönemi, Sınırlı Ulus Ötesi İlişkiler

Bu dönemde bir önceki evreden farklı olarak en önemli dönüşüm sanayinin gelişmesi ve buna dayalı bir sermaye grubunun ortaya çıkmasıdır. Bir önceki dönemde oluşturulan devlet ile sermaye arasındaki patronaj ilişkisi bu dönemde farklılaşmakla birlikte sürmüştür. Büyüyen sanayi burjuvazisi özellikle teşvikler yoluyla devleti kendi menfaatleri doğrultusunda yönlendirebilmiştir (Dişbudak, 2008). İlerleyen dönemlerde devlet, dikey ve yatay bütünleşme yoluyla kendi içinde çeşitlenerek hızla büyüyen, aile kontrolünde olan şirket grupları (holdingler) aracılığı ile ülkedeki iş hayatını kontrol altına almaya çalışmıştır (Özen, 2002). Günümüzde, Türkiye'deki baskın örgüt formu olarak kabul edilen, aileler tarafından kurulan ve yine aileler tarafından yönetilen holdinglerin ortaya çıkışı ve varlıklarını sürdürme hikâyeleri, 1980'lere kadarki dönemde ülkedeki devlet-piyasa ilişkisinin ne kadar önemli olduğunu gösteren örneklerle doludur (Buğra, 2003). İki dönemde farklı araçlarla gerçekleştirilmiş olsa da, devletin ekonomik örgütlenmedeki kural koyuculuğu ve önderliği, devlet-piyasa arasındaki ilişkinin önemi, oluşturulan girişimci sınıfın nitelikleri ve devletin piyasayı baskın bir şekilde kontrol ve koordine ediyor olması, 1923-1980 aralığında Türkiye'deki iş sistemini tanımlamak üzere belirtilen temel özelliklerdir (Heper, 1991). İş adamları ve devlet arasındaki karşılıklı bağımlı ilişki bu dönemde varlığını korumakla birlikte 1971 yılında TÜSİAD'ın kuruluşu ve özel sektörün bir önceki döneme

göre daha büyük ve güçlü olması, sermaye grubunu devlet karşısında kısmi olarak güçlendirmiştir; ancak yine de baskın otorite siyasi iktidardır (Buğra ve Savaşkan, 2014).

Ülkenin bu dönemde kapalı bir ekonomi sürdürüyor olması dönemin küresel konjonktüründen etkilenmediği anlamına gelmemektedir. Türkiye ithal ikameci sanayileşme modelini sanayileşmiş ülkeleri takip ederek almıştır (Öniş ve Şenses, 2009). Ayrıca Oğuz'un (2012) belirttiği üzere Türkiye'nin uluslararası kuruluşlar ile olan etkileşimi, yaygın kanının aksine 1980 sonrası değil, ABD'nin dünya ekonomisine egemen olduğu İkinci Dünya Savaşı sonrası döneme denk gelmektedir. Hatta bu dönemde 1980 yılındaki kritik kırılmaya alt yapı hazırlayan uluslararası sermaye ile ilişkiler geliştirilmiş, bu ilişkilerin uzantısı olan otoriter devletin ilk tohumları 1960'lı yıllarda atılmıştır. Türkiye'nin küresel dinamiklere verdiği cevap iş sisteminin anlaşılması açısından kritiktir. Öniş ve Şenses (2009), Türkiye'nin ilk dönemlerden beri küresel gelişmelere karşı reaktif (takip eden) davranış sergilediğini ifade etmektedirler. Bu, Türkiye'deki iş sistemini Whitley'nin (1999) oluşturduğu iş sistemleri sınıflandırmasında birçok yazara göre aynı grupta (devlete bağımlı iş sistemi) olduğu söylenen Güney Kore ve benzeri ülkelerden ayıran unsurdur. Yazarlara göre (Öniş ve Şenses, 2009) Güney Kore'nin de içinde bulunduğu Doğu Asya ülkeleri kalkınmayı başarmış proaktif (öncül) davranışlar sergilemektedirler. Bu tür devletler küresel kapitalizme eklenilebilmek için gerekli olan kritik değişiklikleri, küresel krizler veya büyük dalgalanmalar yaşanmadan önce kendi imkânları ile içten geliştirilen uygulamalar sayesinde yapmayı başarmışlardır. Bu bağlamlarda devlet yine anahtar aktör olmakla birlikte Türkiye'den farklı olarak küresel dinamikleri takip eden değil, öncül davranışlar ile gerçekleştirdiği stratejiler sayesinde kalkınma hamlesi yapabilen devlettir. Türkiye'de ise devlet yine planlamadan sorumludur ancak dışarıdan gelen etkilerle değişime gitmeye çalışmaktadır. Türkiye'nin reaktif tutumu ülke içi dinamiklerin bir sonucu olarak gelişmektedir. Yazarlara göre Türkiye'de, iş dünyası ile devlet arasında gelişen ilişki türü nedeni ile özellikle 1960'larda devlet özerk davranamamış; bu nedenle Asya ülkelerinin aksine ihracata yönelik hamleleri yapamamıştır.

Üçüncü Evre: Serbestleşme ve Neoliberal Dönem

Türkiye'de 24 Ocak 1980 kararları, siyasi hayatta yaşanan değişim, izlenen müdahaleci ekonomi politikaların büyük oranda bırakılması ve liberalleşmenin devreye girmesi açısından Türkiye'deki iş sistemi için önemli bir dönüm noktası olarak be-

lirilmektedir (Buğra, 1994; Öniş, 1998; Gökşen ve Üsdiken, 2001; Bedirhanoglu ve Yalman, 2010). Bu dönemde gerçekleştirilen en önemli uygulamalar, kamu sektörü faaliyetlerinin üretimden altyapı faaliyetlerine kaydırılması ve 1980 öncesi yerli sermayeyi koruma amaçlı olan ithalata kısıtlama konulması uygulamalarının kaldırılmasıdır (Öniş, 1998). Bu dönemde gerçekleştirilen birçok reform hareketinin temelinde, pazarın geliştirilmesi için devletin kendisini ekonomiden geri çekmesini öngören yeni bir stratejik uyumlanmanın gerekliliği fikri vardır (Buğra, 2003). Türk iş sistemi açısından değerlendirildiğinde finansal sistemde köklü değişikliğe neden olan Sermaye Piyasası Yasası'nın 30 Temmuz 1981 tarihinde çıkması, örgütlenmiş bir finans kesiminin oluşturulması açısından önemli bir değişimdir. Kısacası 1980 sonrası uygulanan düzenlemeler ile döviz kurları ve faiz oranları gibi makroekonomik göstergeler üzerinde denetimlerin azaltıldığı, kamu iktisadi teşekküllerinin özelleştirilmesi yönünde girişimler başlatıldığını, ticaretin serbestleştirildiğini, yabancı yatırımın ülkeye girişini engelleyen kısıtlamaların kaldırıldığını ve uluslararası sermayenin dolaşımının kolaylaştırıldığını söylemek mümkündür (Boratav, 2010).

Devletin 1980 sonrası dönemde finansal sistem üzerindeki gücünü görece azaltması, imalat sektöründeki yatırımlarını altyapı faaliyetlerine kaydırması, sermaye piyasalarının gelişimini sağlayacak düzenlemeler yapması ve ülkeye yabancı yatırım yapma girişimini engelleyen unsurları ortadan kaldırması gibi uygulamalar, Türk iş sisteminin, Whitley'nin (1999) tanımladığı devlete bağımlı iş sisteminden devlet eşgüdümlü iş sistemine doğru kaydığı algısı yaratmaktadır. Devletin ülke ekonomisindeki rolünün azalması nedeniyle, örgütlerin devlet ile güçlü bağlar kurma ihtiyaçlarının azaldığı düşünülebilir. Ancak bazı çalışmalar (Özen, 2003; Oğuz, 2012; Öniş, 1998) 1980 sonrası ivme kazanan liberalleşme çabalarına rağmen ülkedeki iş sisteminin hâlâ devlete bağımlı niteliğini kaybetmediğini belirtmektedir. Kamu iktisadi teşekküllerinin özelleştirmelerinin geç yapılması ve sermaye piyasası uygulamalarının etkili olmaması bu savın gerekçesi olarak gösterilmektedir. Sonuçta, liberalleşme yönünde gerçekleştirilen düzenlemelere rağmen, piyasadaki örgütlerin kendilerine avantaj sağlamak için devletle olan ilişkilerini güçlendirmeye çalıştıklarını ve bu yönde oluşturdukları ilişkiler üzerinden sağlıklı bir şekilde rekabet ettiklerini söylemek mümkündür (Özen, 2010).

Yine bu dönemde 1980 sonrası neoliberal politikaların sonucu olarak dış açılma ivme kazanmış ve 1990 yılında ihracat 13 milyar doları, 1998 yılında ise 27 milyar doları bulmuştur. Bu durum beraberinde merkez olarak tanımlanan İstanbul, Ankara ve İzmir'deki sermaye gruplarından başka Anadolu'da ortaya

çıkan yeni sanayi odaklı sermaye gruplarının güçlenmesini getirmiştir. Dünya pazarlarına açılmak isteyen bu sermaye grupları adem-i merkezietçi yapıların oluşturulması ve yerel yönetimlerin güçlendirilmesi için talep unsuru olmaya bu evrenin sonlarında başlamışlardır (Özcan, 2000).

Küresel düzeyde ise Türkiye üzerindeki etkisi artan oyuncular arasında IMF, Dünya Bankası, OECD ve Dünya Ticaret Örgütü gösterilebilir. Özellikle 1998 yılında başlatılan Yakın İzleme Anlaşması ile ekonominin gelişim dinamiklerine yön verildiğini söylemek mümkündür. Uluslararası finans ve derecelendirme kuruluşlarının gözetiminde neoliberal piyasa koşullarını sağlayacak düzenlemeler kabul edilmiştir (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2012).

Dördüncü Evre: Devlette Yaşanan Dönüşüm, Yeni Kapitalizm

Türk iş sisteminde yaklaşık son onbeş yıllık süreyi kapsayan bu evre, devlette ve kurumlarında birtakım yapısal dönüşümlerin yaşandığı dönemdir. Bu dönemde Türkiye'nin uluslararası sermaye süreçlerine dâhil olabilmesi için yatırım ortamını iyileştirme çabaları adı altında başlayan önemli bir dizi değişiklik gerçekleştirilmiştir (Oğuz, 2012). Akçay (2013) devletin dönüşümünü içsel örgütlenmesindeki hiyerarşinin yeniden düzenlenmesi olarak tanımlamaktadır. Bu anlamda ya yeni kurumlar yaratılır ya da var olanlara güç transferinde bulunulur. Yazında yeni kamu yönetimi anlayışı başlığı altında anlatılan bu durum, bir dizi uygulamalar bütünü temsil etmektedir (Övgün, 2011; Karasu, 2009). Bu durum örneğin, küresel kapitalizmin yerel kaynaklarla bağını kuran kalkınma ajansı benzeri kurumsal yönetim mekanizmalarını ve düzenleyici üst kurulları da içerir. Bu, devletin örgütlenme mekanizmasında bugüne kadar görülen en önemli yapısal değişiklikler bütünüdür (Güzeları, 2004).

İş sistemi açısından değerlendirildiğinde bu dönemin en kritik noktası Türkiye'de bugüne kadar görülmüş en büyük ekonomik krizin yaşandığı 2001 yılıdır (Öniş, 2009). Öyle ki, ekonomik krizin ardından Dünya Bankası'ndan üst düzey bir bürokrat olan Kemal Derviş Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı olarak transfer edilmiş, istikrarı sağlamak adına kapsamlı reformlar başlatmıştır (Gül, 2014). Küresel kapitalizmin yönetim mekanizmasına uyumlu olan bu reformlarda temel amaç, siyasilere piyasaya keyfi müdahalelerini ortadan kaldırmaktır (Buğra ve Savaşkan, 2014). Bu evrenin diğer bir özelliği de ulusal sermaye gruplarının kendi aralarındaki uyuşmazlıkların en hissedilir olduğu dönem olmasıdır. 2001 krizi 1990'lı yılların başından itibaren yaşanan istikrarsızlığın son

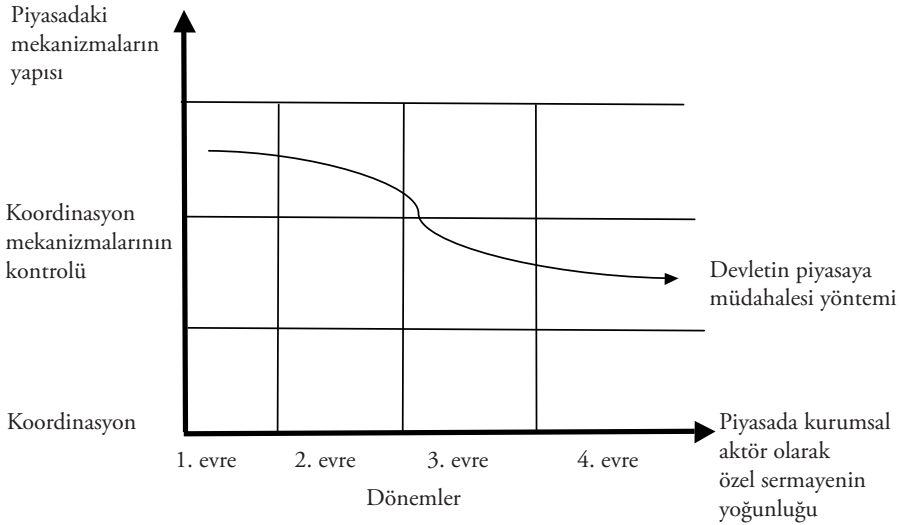
noktasıdır. TÜSİAD ve MÜSİAD kendi aralarındaki gerginliğe rağmen istikrarsızlığın giderilmesi için önemli bir baskı unsuru olmuşlardır (Yankaya, 2014). 2002 yılında AK Parti hükümetinin iktidara gelmesi, sermaye gruplarının istediği uzun süreli istikrar beklentisini bu dönemde karşılar görünmektedir. Boratav'a göre (2009) son dönemde tek başına iktidarda bulunun AK Parti, 2001 yılında hem ekonomik hem de toplumsal koşulların dip yaptığı bir noktada iktidara gelmiştir. Ayrıca bu dönem, küresel düzeyde 2002-2007 yılları arası dünya ekonomisinin oldukça hızlı büyüdüğü yıllara denk gelmektedir. Önemli dönüşümlerin bazı kırılma noktalarında gerçekleşebildiği tespiti düşünüldüğünde, 2001 yılının Türkiye'deki iş sistemi açısından önemli olduğu düşünülebilir (Acemoğlu, Robinson ve Thacharoen, 2003; Hall ve Thelen, 2009).

Yeni dönemin iş sistemi açısından önemli bir boyutu da İslami burjuvazi olarak adlandırılan yeni burjuvazi sınıfının altın çağını yaşamasıdır. Aslında kökleri Özal hükümeti zamanına dayanan bu girişimci sınıfı son dönemde güçlenmiştir. Özal'ın ekonominin liberalizasyonu çalışmaları esnasında Anadolu iş adamları ile yakın ilişkiler kurduğu bilinmektedir (Yankaya, 2014). Yeşil sermaye olarak tanımlanan yeni İslami burjuvazi ile iktidarın güçlü patronaj ilişkileri kurması, bu dönemde MÜSİAD, ASKON ve TUSKON gibi kuruluşlara üye iş adamlarının önemli siyasi desteğe sahip olmasını sağlamıştır. Hükümetin önceki dönemlerin daha güçlü sermaye grubu olan TÜSİAD'a daha mesafeli davranması, -iş sisteminde aslında yeni olmayan ancak bu dönemde yön değiştiren- siyasiler ile belirli sermaye grupları arasında kurulan ilişkilerin farklılaşmasına neden olmuştur. Devletin farklı bir sermaye grubu ile ilişkilerinin güçlenmesi yeni bir burjuvazi grubu yaratmış, Türkiye'de parçalı burjuvazinin oluşmasına uygun şartları doğurmuştur (Beriş, 2008; Buğra ve Savaşkan, 2014).

İş sistemi açısından yeni burjuvazinin farklı olan noktası, İstanbul merkezli eski sermaye kesiminden ayrı olarak bölgesel ticaret odaları içerisinde, kendilerine özgü iş modellerini küresel pazarlara dayanır biçimde örgütlemeleridir. Yeni burjuvazinin oluşum aşamasının Türkiye'nin uluslararası pazarlara açıldığı döneme denk gelmesi bunun önemli nedenlerindedir. Yeni olan bu örgütlenme biçimi sadece devlet ile kurulan yakın patronaj ilişkilerini değil, aynı zamanda kendi aralarında kurdukları ağlar yoluyla varlıklarının yeniden dağıtımının yapılmasını sağlayan bir örgütlenme biçimini beraberinde getirmiştir. Özetle artık, daha örgütlü ve bilinçli çıkar grubu yaratma başarısına sahip yeni bir sermaye grubu mevcuttur (Öztürk, 2014). Bu durumu iş sistemi çatısı altında yorumlamak gerekirse, merkez ile sermaye arasındaki ilişkilerin daha girift hale gelmiş olması

nedeniyle hükümetin siyasi iradesinin daha fazla sermayeden yana olacağını varsaymak mümkündür. Yani sermayenin hükümet karşısında gücü artmıştır (Heper, 2006).

Özetle, tarihsel olarak değerlendirildiğinde sermayenin çeşitlenmesi her ne kadar devlet-sermaye arasındaki yakın ilişkilerin devam etmesi koşullarını sürdürse de, piyasada devlet dışında ve hatta karşısında müzakere gücü olan aktör sayısının arttığını ifade etmektedir. Bu çeşitlenme beraberinde getirdiği baskı unsuru ile birlikte aslında piyasanın da küresel etkilere daha fazla maruz kalmasını, dışarıdan gelen taleplerin ulus içine yansımadaki tek belirleyici olan devletin rolünün nispeten de azalıyor olduğunu göstermektedir. Sermayede görülen çeşitlilik ve gücün artması devletinde piyasayı kontrol edenden koordine edene doğru eğilim göstermesini sağlamıştır. Sadece küresel etkiler değil, ulus içindeki küresel bağları olan sermaye de bu değişimi talep etmektedir. Aşağıdaki Şekil 1. ve Tablo 2.de dönemler itibari ile devletin kontrol temelli mekanizmalarından koordinasyon mekanizmalarına yaklaşması gösterilmiştir.

Şekil 1. Piyasadaki Sermayenin Çeşitlenmesi ile Devletin Koordinasyona Yakınlaşması

Tablo 2. Türk İş Sisteminin Dönemler İtibari ile Yapısal Değişimi

	1. Evre (1923 -1950)	2. Evre (1950-1980)	3. Evre (1980 -2001)	4. Evre (2001 ve sonrası)
Devlet	Yüksek / Biçimlendiren Girişimci sınıfı yaratılma aşamasında / Devlet piyasasının temel/tek aktörü	Yüksek / Kural koyucu Sınırlı sayıda sermaye grubunun ortaya çıkması (holdingler) - Ulusal olan sermaye grubu	Yüksek / Kural koyucu - Koordine eden Çeşitlenen sermaye (Anadolu sermayesi) ancak halen ağırlıklı olarak ulusal	Yüksek / Kural Koyucu - Koordine eden Sermaye grubunda çeşitlenmenin artması ve kendi içerisinde farklılaşma/ uluslararası faaliyette olan sermaye - TÜSIAD / MÜSIAD/TUSKON / ASKON
	Ara kurumlara karşı tutumu	Sınırlı En önemli sivil aktör. TÜSIAD'ın kuruluşu	Sınırlı Devlet üretimden altyapı hizmetlerine yönelse de henüz güllü ara kurumlar yok	Kontrol eden Ara kurumların etkinliğini artırılma çabası - Düzenleyici üst kurullar (Merkez Bankası, BDDK, Rekabet Kurumu vs.)
Finansal sistem	Piyasayı düzenleme derecesi	Yüksek Devlet desteği ile yaratılan girişimci sınıfı / piyasa üzerindeki etkisi zayıf özel kuruluşlar	Yüksek Geri çekilmeler başlasa da en etkin aktör halen devlet / Kamu İktisadi Teşekküllerinin Özelleştirilmesi / Uluslararası sermayenin dolayımın artması	Yüksek - Sınırlı Özel sektörün gücü daha fazla, devlet halen kural koyucu pozisyonunda, müdahale ettiği alanlar daha sınırlı
	Serbest piyasa veya kredi temelli	Kredi Temelli Devletin etkisi halen devam etmekte / Piyasanın en büyük kaynak tedarikçisi halen devlet	Kredi temelli / sınırlı serbest piyasa Bankalar üzerinden fon sağlama - Sermaye Piyasası Kanunu / döviz kurları, faiz oranları vb. göstergelerde denetimin azalması/ serbestlik ilkesi	Kredi temelli / hibrid Devlet halen etkin / bankacılık sistemi üzerinden fon sağlama sınırlı serbest piyasa (uluslararası sermaye)
Devletin küresel etkilere tepkisi / Küresel etkilere temel aktörler	Kalkınmacı /ulusal sınırlar Marshall Yardımları -Dünya Bankası / IBRD	Takip eden /reaktif AET önem kazansa da halen ABD temel aktör / sınırlı küresel etkililer	Takip eden /reaktif IMF / OECD / Dünya Bankası / Dünya Ticaret Örgütü - Uluslararası bağımsız finans ve derecelendirme kurumları	Takip eden / reaktif AB /IMF- Sermayenin küresel aktörlerle daha yoğun ilişkiler kurması

Devlette yaşanan yapısal dönüşümün içeriden tetiklenen baskılardan daha çok dış kaynaklı küresel aktörlerin etkisi ile olduğunu söylemek mümkündür (Bayramoğlu, 2003). Bütün iç çalkalanmaların yanında bu dönemde küresel aktörler ile olan ilişkiler de yoğunluğunu korumaktadır. Yeniden yapılandırma süreci olarak tanımlanabilecek bu süreç için en belirleyici küresel aktörler olarak özellikle 11 Eylül olayları nedeniyle Türkiye'ye daha stratejik yaklaşıma başlayan IMF, ABD ve 1999 yılında tam üyelik statüsünün alınması nedeni ile Avrupa Birliği gösterilebilir. Öniş ve Şenses (2009) AB ile olan ilişkilerin bu dönemde her zamankinden daha fazla önem kazanması ve IMF ile olan ilişkilerin sürdürülmesi sonucu, bu iki ilişki biçiminin Türkiye'de önemli demokratikleşme hareketlerinin ve yeniden yapılandırma çalışmalarının gerçekleşmesini sağladığını belirtmektedirler. Yazarların bu dönemle ilgili diğer bir önemli tespiti de yabancı yatırımcıların sermaye akışının en fazla sağlandığı dönemin bu dönem olmasıdır. Bu tespit iş sistemleri açısından ilgi çekicidir. Çünkü iş sistemlerinin sunduğu kavramsal çerçeve (bknz. Whitley, 1992a; 1990; 1999) bize sermaye akışının yönünün ve kaynağının değişmesinin iş sistemleri üzerinde etkili olabileceğini hatırlatmaktadır. Devletin sermaye ile kurduğu ilişkinin biçimi dönemsel olarak farklılaşmış ya da sermaye ile siyasi iktidar arasındaki güç dengelerini gösteren ibareler bazı dönemlerde sermaye yönüne daha fazla kaymış olsa da Türkiye'deki iş sisteminde ana aktör her dönem devlet olmuştur. Devlet kural koyan, piyasayı düzenleyen ve kurumların akıbetini belirleyen ana unsurdur.

Tartışma ve Sonuç

Türkiye'de neo-liberal politikalarda yaşanan değişim ve buna bağlı olarak ekonomik örgütlenme alanlarında yaşanan dönüşümün, iş sistemine etki etmeden gerçekleşmesi beklenemez. Bu aynı zamanda, devlette yaşanan dönüşümün, Türkiye'nin devlete bağımlı olarak tanımlanan (Gökşen ve Üsdiken, 2001; Öniş, 1998) iş sistemini, devletin koordine ettiği bir iş sistemine doğru dönüştürüp dönüştürmediği meselesidir. Yeni kamu yönetimi anlayışı doğrultusunda devletin, işlevlerinde ve örgütlenme biçiminde kaçınılmaz değişikliklere giderek piyasaya müdahalesini azaltması beklenmektedir. Kamu alanında yaşanan bu değişim, Türk siyasal sisteminde devlete kontrol yetkisi sunmamakta, piyasanın biçimlenmesini özel sektöre bırakmaktadır. Oysaki devlete bağımlı iş sistemlerinin ana aktörü ve en belirleyici unsuru olan devlet, kendisinden başka kurumların söz sahibi olmasını istemez (Whitley, 1999). Devlette yaşanan dönüşüm adı altında oluşturulan mekanizmalar amacına uygun bir şekilde faaliyette bulunduğu bu durum iş sistemindeki dönüşümün de habercisi olarak algılanabilir. Özetle,

Türkiye'deki iş sisteminde herhangi bir değişiklik olup olmadığını anlamak için devlette (kamuda) yaşanan dönüşüme bakmak gereklidir. Dönüşüm amacı ile oluşturulmuş kurum ve mekanizmaların işlevselliğinin anlaşılması bu konuda alandaki çalışmalara önemli ipuçları verecektir.

Ayrıca devletin karar mekanizmalarında gerçekleştirilen yapısal dönüşümler iş sistemindeki olası bir değişikliğe tek başına işaret etmez. Tarihsel olarak gelişen ilişki biçimlerinin yerleşmesi sonucu ortaya çıkan iş sistemine içkin bazı kurumlar mevcuttur. Örneğin, Türkiye'de devlet ve sermaye arasındaki kemikleşmiş, sağlıklı ilişki biçimi, hem devletin sermaye karşısındaki özerkliğini, hem de sermayenin devlet karşısındaki özerkliğini etkilemektedir. Merkeziyetçi ve otoriter devlet geleneği, iş sisteminde paternalist yetki ilişkilerinin baskın olmasına, merkezin toplumun çeşitli kesimleri ile olan müzakere durumlarında tek söz sahibi olmasına neden olmaktadır.

İş sistemi alanında yapılacak çalışmaların makro veriler ile birlikte iş sisteminin tarihsel örüntüleri ile oluşturulmuş kurumlarının bir arada olduklarında oluşturdukları kompozisyonun anlaşılması için etnografiye dayalı yoğun saha çalışmalarının yardımıyla çoklu yöntemler kullanılarak yapılmasının alana katkısının yüksek olacağını öngörmek mümkündür. Bu sayede Türkiye'deki iş sisteminin yapısal özelliklerinin anlaşılmasının yanında yeni boyutların keşfedilmesi olasıdır. Aynı zamanda Rana ve Morgan'ın (2015) belirttiği gibi farklı ülkelerin iş sistemlerini tanımlayan çalışmaların yapılması hala evrim sürecinde olan ulusal iş sistemleri yaklaşımının geliştirilmesi için önemlidir.

Güncel yazın incelendiğinde iş sistemleri yaklaşımlarının özellikle stratejik yönetim, uluslararası işletmecilik ve insan kaynakları yönetimi gibi alanlarda da kullanılmaya başlayan bir kavram çerçeve olduğunu söylemek mümkündür. Çalışmaların güçlü bir kuramsal alt yapıya ulaşması için multidisipliner bakış açısı gerektirdiği savunulabilir. Özellikle, Türkiye gibi ana aktörün kamu kurumlarının olduğu piyasa mekanizmalarında kamu yönetimi disiplini ve siyaset bilimi disiplini kuram için oldukça önemli açılımlar sağlamaktadır.

Bu çalışma makro kurumsal yazını aracılığı ile Türkiye'deki iş sistemini tanımlama çabasına girmiştir. Hem iş sistemleri yazının gelişmesi hem de yukarıda bahsi geçen yapılması önerilen gelecekteki çalışmaların artması için ilk olarak iş sisteminin temel özelliklerinin tanımlanması gerekli bir katkı olarak düşünülmektedir. Çalışma bu amaçla örgüt çalışmaları içinde hak ettiği ilgiyi görmediğini söylemenin mümkün olduğu makro kurumsal kuram yazınına katkı yapmayı amaçlamıştır.

Son olarak bu alanda yapılacak karşılaştırılmalı çalışmalar, farklı ülkelerin iş sistemlerinin arasındaki yapısal benzerlikler ve farklılıkların anlaşılması kuramsal zenginlik için önemli katkılar sağlayacağını söylemek gereklidir. Özellikle kalkınma eksenli çalışmaların farklı ülkelerin farklı ekonomi-politik geçmişlerinin kalkınmalarını nasıl etkilediğinin anlaşılması için iş sistemlerinin anlaşılması gereklidir.

Kaynakça / References

- Acemoğlu, D., Johnson, S., Robinson, J. ve Thaicharoen, Y. 2003. Institutional causes, macroeconomic symptoms: Volatility, crises and growth. *Journal of Monetary Economics*, 50(1): 49-123.
- Akçay, Ü. 2013. Sermayenin uluslararasılaşması ve devletin dönüşümü: Teknokratik otoriterizmin yükselişi. *Praksis*: 30-31, 11-39.
- Bağımsız Sosyal Bilimciler 2012.** IMF gözetiminde on uzun yıl: 1998-2008 Farklı hükümetler tek siyaset, 2. Baskı, İstanbul: Yordam Kitap.
- Bayramoğlu, S. 2003. Düzenleyici devlet düzenlenirken: OECD raporu üzerine eleştirel bir çözümleme. *Praksis*: 9, 143-162.
- Beriş, H. E. 2008. Türkiye’de 1980 sonrası devlet sermaye ilişkileri ve “parçalı burjuvazi” nin oluşumu. *Ekonomik Yaklaşım*, 19(69): 33-45.
- Berkman, Ü. ve Özen, Ş. 2007. Turkish business system and managerial culture: State dependency and paternalism in transition. E. Davel, J.Dupuis ve J. Chanlat (ed). *Gestion en contexte interculturel: Approches, problematiques, pratiques et plon-gees*: 1-25, Quebec: Presse de l’Universite Laval et TELUQ/UQAM.
- Boratav, K. 2009. Bir çevrimin yükselişi aşamasında Türkiye ekonomisi. N. Mütevellioğlu ve S. Sönmez (ed). *Küreselleşme, kriz ve Türkiye’de neoliberal dönüşüm*: 1-25. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Boratav, K. 2010. *Türkiye iktisat tarihi 1908-2009*. Ankara: İmge Kitapevi Yayınları.
- Buğra, A. 1994. *Devlet ve işadamları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Buğra, A. 2003. The place of the economy in Turkish society. *The South Atlantic Quarterly*, 2(3): 453-470.
- Buğra, A. 2007. Poverty and citizenship: An overview of the social-policy environment in republican Turkey. *International Journal of Middle East Studies*, 39(1): 33-52.
- Buğra, A. ve Savaşkan, O. 2014. *Türkiye’de yeni kapitalizm: Siyaset, din ve iş dünyası*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Campbell, J. L. 2004. *Institutional change and globalization*. USA: Princeton University Press.

- DiMaggio, P. J. ve Powell, W. W. 1983. The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields. *American Sociological Review*, 48(2): 147-160.
- Dişbudak, C. 2008. Türkiye’de makroekonomik politikaların dönüşümü. R. Günlü (ed.). *Devlet ve sermayenin yeni biçimleri*: 195-239. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Djelic, M.L. 2001. Exporting the American model: The postwar transformation of european business. *OUP Catalogue*.
- Duman, M. Z. 2007. Türkiye’de burjuva sınıfının sosyal profili. *Sosyoekonomi*, 5(5): 33-46.
- Eraydın, A. 2004. Bölgesel kalkınma kavram, kuram ve politikalarında yaşanan değişimler. *Kentsel Ekonomik Araştırmalar Sempozyumu (KEAS)*, 1: 126-146.
- Geppert, M., Matten, D. ve Williams, K. 2002. *Challenges for European management in a global context: Experiences from Britain and Germany*. Palgrave Macmillan.
- Gökşen, N. S., ve Üsdiken, B. 2001. Uniformity and diversity in Turkish business groups: Effects of scale and time of founding. *British Journal of Management*, 12(4): 325-340.
- Göymen, K. 2010. *Türkiye’de yerel yönetim ve yerel kalkınma*. İstanbul: Boyut Yayınları.
- Gül, H. 2014. Küresel ekonomik kriz ekonomik istikrar ve Türkiye. *Toplum ve Demokrasi Dergisi*, 2(3): 261-266.
- Gündoğdu, İ. 2009. Sermayenin bölgesel kalkınma eğilim(ler)i: Kalkınma ajansları yasası üzerine tarihsel-coğrafi materyalist bir inceleme. *Praksis*, 19: 267-302.
- Haake, S. 2002. National business systems and industry-specific competitiveness. *Organization Studies*, 23(5): 711-736.
- Hall, P. A. ve Thelen, K. 2009. Institutional change in varieties of capitalism. *Socio-Economic Review*, 7(1): 7-34.
- Heper, M. 1991. *Strong state and economic interest groups: The post 1980 Turkish experience*. Berlin and New York: Walter de Gruyter.
- Hotho, J.J. 2009. A measure of comparative institutional distance. *Center for Strategic Management and Globalization*, Working Paper No. 7.
- Hotho J.J. 2014. From typology to taxonomy: A configurational analysis of national business systems and their explanatory power. *Organization Studies*, 35(5): 671-702.
- Kalağan, G. 2010. *Türkiye’de 1980 sonrası bürokratik dönüşüm*. İstanbul: Beta Basım.
- Karasu, K. 2009. Yeni kamusal örgütler: Kamu yararı şirketleri, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64(03): 117-147.
- Mardin, Ş. 1999. *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Meyer, J. W. ve Bromley, P. 2013. The worldwide expansion of “organization”. *Sociological Theory*, 31(4): 366-389.
- Meyer, J. W. ve Rowan, B. 1977. Institutionalized organizations: Formal structure as myth and ceremony. *American Journal of Sociology*, 83(2): 340-363.
- Morgan, G. 2001. Transnational communities and business systems. *Global Networks: A Journal of Transnational Affairs*. 1(2): 113-130.
- Morgan, G. ve Whitley, R. 2012. *Capitalisms and capitalism in the twenty-first century*. Oxford University Press.
- Oğuz, Ş. 2012. Türkiye’de kapitalizmin küreselleşmesi ve neoliberal otoriter devletin inşası. *Türk Tabipler Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*. 45-46: 2-15.
- Oliver, C. 1991. Strategic responses to institutional processes. *Academy of Management Review*, 16(1): 145-179.
- Orru, M., Biggart, N. W. ve Hamilton, G. G. 1991. Organizational isomorphism in East Asia. W. W. Powell ve P. J. Di Maggio (ed.). *The New Institutionalism in Organizational Analysis*: 361-389. Chicago: The University of Chicago Press.
- Öniş, Z. 1998. *State and market*. İstanbul: Boğaziçi University Press.
- Öniş, Z. 2009. Beyond the 2001 financial crisis: The political economy of the new phase of neo-liberal restructuring in Turkey. *Review of International Political Economy*, 16(3): 409-432.
- Öniş, Z. ve Şenses, F. 2009. Küresel dinamikler, ülkeçi koalisyonlar ve reaktif devlet: Türkiye’nin savaş sonrası kalkınmasında önemli politika dönüşümleri. Fikret Şenses (ed.). *Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma*: 705-743. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Övgün, B. 2011. Türk kamu yönetiminde yeni bir örgütlenme: Kalkınma Bakanlığı. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 66(3): 263-281.
- Özcan, G. B. 2000. Local economic development, decentralization and consensus building in Turkey. *Progress in Planning*, 54(4): 199-278.
- Özcan, G. B. ve Çokgezen, M. 2003. Limitations of alternative capital formations: The case of Anatolian holding companies. *World Development*, 31(12): 2061-2084.
- Özçelik, D., Toktaş, N.P. ve Sargut, A.S. 2007. Türkiye’de ulusal iş sisteminin dönüşümü: Sektörlerin devlete bağımlılığı üzerine bir görgül çalışma. *15. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi*, 25-27 Mayıs 2007, Sakarya.
- Özen, Ş. 2002. Bağlam, aktör, söylem ve kurumsal değişim: Türkiye’de toplam kalite yönetiminin yayılım süreci. *Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(1): 47-90.
- Özen, Ş. 2003. Türk holdinglerinin ilgisiz çeşitlenmesinin nedenleri üzerine bir araştırma. *11. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler Kitabı*: 669-674. Afyon.
- Özen, Ş. 2010. Yeni kurumsal kuramın dayandığı siyasal sistem varsayımları ve türkiye açısından bir değerlendirme. *1. Örgüt Kuramı Çalıştayı Bildiriler Kitabı*: 17-33. Ankara.

- Özer, A. 2005. Günümüzün yükselen değeri yeni kamu yönetimi. *Sayıştay Dergisi*, 59: 3-46.
- Pezeshkan, A., Smith, A., Fainshmidt, S., ve Sedeh, A. A. (2016). National business systems and firm innovation: A study of developing economies. *Journal of Business Research* (In press).
- Rana M. B ve Morgan G. 2015. A systematic review of literature using business systems theory: Lessons for international business research. *European International Business Academy Conference*, Rio, Brazil.
- Selekler, Gökşen N. (2007). Makrokurumsal bakış açısı: Bir değerlendirme. A. S. Sargut ve Ş. Özen (ed.). *Örgüt Kuramları*: 331-378. Ankara: İmge Yayınevi.
- Smith, C. ve Meiksins, P. 1995. System, society and dominance effects in cross-national organisational analysis. *Work, Employment & Society*, 9(2), 241-267.
- Şahin, T.K. 2005. Liberalleşmenin iş örgütlerinin çeşitlenmesi üzerindeki etkisi: Yeni bir perspektif ihtiyacı, *Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 5(2): 121-144.
- Thelen, K. 1999. Historical institutionalism in comparative politics. *Annual Review of Political Science*, 2(1): 369-404.
- Türkay, M. 2009, *Sermaye birikimi, kalkınma, azgelişmişlik*. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- Whitley, R. 1990. Eastern Asian enterprise structures and the comparative analysis of forms of business organization. *Organization Studies*, 11(1): 47-74.
- Whitley, R. 1991. The social construction of business systems in East Asia. *Organization Studies*, 12(1): 1-28.
- Whitley, R. 1992a. *European business systems: Firms and markets in their national contexts*. London: Sage Publications.
- Whitley, R. 1992b. *Business systems in East Asia: Firms, markets and societies*. London: Sage Publications.
- Whitley, R. 1999. *Divergent capitalism: The social structuring and change of business systems*. New York: Oxford University Press.
- Whitley, R. 2005. How national are business systems? The role of states and complementary institutions in standardizing systems of economic coordination and control at the national level. G. Morgan, R. Whitley ve E. Moen (ed.) *Changing capitalism? Internationalism, institutional change, and systems of economic organization*: 190- 231. NewYork: Oxford University Press.
- Whitley, R. 2007. *Business systems and organizational capabilities: The institutional structuring of competitive competences*. New York: Oxford University Press.
- Yankaya, D. 2014. *Yeni İslami burjuvazi: Türkiye modeli*. İstanbul: İletişim Yayınları.